

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Bakalářská práce

JE SVOBODNÁ VŮLE POUHOU ILUZÍ?

Autor práce: Lucie Kohoutová

Vedoucí práce: prof. Tomáš Machula, Ph.D., Th.D.

Studijní program: Filosofie

2023

Prohlašuji, že jsem autorkou této kvalifikační práce a že jsem ji vypracovala pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu použitých zdrojů.

Na prvním místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé bakalářské práce prof. Tomášovi Machulovi za jeho odborné rady a pomoc, kterou mi poskytoval při zpracovávání mé práce, a za čas, který mi věnoval. Také bych ráda poděkovala svému manželovi a třem synům, za jejich trpělivost a morální podporu při vytváření této práce. Bez pomoci těchto mužů by nebylo možné práci dokončit.

Obsah

1 Úvod	5
2 Teorie, které řeší svobodnou vůli	7
2.1 Determinismus a indeterminismus	7
2.2 Libertarianismus, kompatibilismus a inkompatibilismus.....	9
3 Svobodná vůle jako otázka v dějinách filosofie	11
3.2 Liberum arbitrium ve středověku	12
3.3 Ego cogito, ergo sum	14
3.4 Devatenácté a dvacáté století.....	15
4 Svobodná vůle a z ní plynoucí odpovědnost	17
4.1 Jaká je podmínka pro morální odpovědnost?	17
4.2 Pohled na odpovědnost v soudobých dějinách.....	19
4.3 Naše jednání nese odpovědnost nejen za nás, ale také za druhé	20
5. Je svobodná vůle pouhou iluzí?.....	24
6. Závěr.....	26
Použitá literatura:.....	27
Internetové zdroje:.....	28

1 Úvod

*„Hodně se dá říci o osudu," pravil Jorkens, „ale nemůžete pominout svobodnou vůli."
„Co tím myslíte?" ozval se jeden z filozofů.*

*(LORD DUNSANY, *Jorkens Consults a Prophet*,
Martin Gardner, *The Whys of a Philosophical
Scrivener*)*

Otázka svobodné vůle se táhne celými staletími jako červená nit. Je to jedna z nejstarších a nejsložitějších otázek, kterou se člověk zabývá. Nejde pouze o teoretickou rovinu, protože důsledky našeho jednání ovlivní nejen náš život, ale i životy ostatních lidí. Co je ovšem důležitější, díky ní můžeme odmítnout to, co překročí hranici morálních zákonů. A díky těmto rozhodnutím jsme schopni žít dobrý život.

Pokud by naše vůle byla determinována, jak tvrdí některé teorie, tak by nebylo třeba zákonů, které máme dodržovat. Pokud nikdo z nás není zodpovědný za své činy, pokud svůj osud máme daný, nebo je vše pouze důsledek kauzality předchozích dějů, tak není třeba soudů. Jestli je nám vše předurčeno, tak následné tresty ztrácejí logiku. Lze tedy argumentovat, že když nemáme svobodná rozhodnutí, jsme za své činy odpovědní? Jestliže se naše mysl nebo podvědomí rozhoduje pouze na základě náhody (jako bychom hráli ruletu), tak se z nás stávají roboti, kteří jsou předem naprogramováni. Proč jsme ale byli nadáni jako jediní z živočišné říše rozumem, když nám je vlastně k ničemu? Ti, kteří stojí na straně determinismu tvrdí, že „nutnost“ podléhá přírodním zákonům. Kam až tedy sahají události, které naše jednání předurčily? Musíme jít až ke stvoření světa? Je to tedy Bůh nebo První hybatel, kdo určuje směr našich životů? Podle mého názoru nejsme roboty, kteří žijí dané životy, ale myslící bytosti, které díky svobodné vůli žijí plnohodnotný morální život a jsou odpovědní za své činy.

Také ve všech (nejen klasických) náboženských tradicích je otázka svobodná vůle stále otevřená, stejně jako ve filosofii našeho světa. Veškeré projevy víry, které jsou jakýmkoliv způsobem vynucené, nemohou mít žádný význam a nejsou tedy nikdy přínosem pro věřícího. Zde tedy svoboda vůle je. Pokud je ale Bůh vševědoucí, tak musí přesně vědět, jaká je naše budoucnost a také znát důsledky našeho jednání. Nabízí se tedy otázka, zda Boží vševědoucnost a s ní spojené předvědění našich skutků nezakládají nějakou formu determinismu.

Svobodná vůle člověka je neodmyslitelně spojena s jeho životem. Ve své bakalářské práci se budu opírat o definice svobodné vůle a pokusím se vymezit základní teorie, které s ní pracují. Jaké jsou základní postoje ke svobodné vůli a jaké argumenty jsou pro její existenci, či neexistenci? Hlavní otázkou bude, jestli disponujeme svobodnou vůlí, zda jsme schopni se svobodně rozhodnout, nebo je nám akt svobodné vůle předurčen a naše svobodná vůle je pak pouhou iluzí. Zmíním tedy také problematiku svobodné

vůle v otázce odpovědnosti. V této části se pokusím vysvětlit chápání morální odpovědnosti a popsat její vztah ke svobodné vůli. Protože pokud je naše svobodná vůle determinována, lze vůbec člověka trestat nebo chválit za jeho činy?

K tématu svobodné vůle vyvstává mnoho otázek. Odpovědi se budu snažit v průběhu práce najít a zformulovat, ale v rámci rozsahu bakalářské práce nemohu definitivně dojít k jedinému správnému řešení této otázky. Můj postoj ke svobodné vůli bude z této práce zřejmý, ale problematika svobodné vůle a odpovědnosti, která je s tím spojená je tak rozsáhlá, že v této práci nemohu srovnat všechny filosofické postoje. Pokusím se proto pouze předložit argumenty některých filosofů a ukázat jejich pohled na svobodnou vůli, a s tím související morální odpovědnost.

Mým cílem v této práci je hlavně představení morální odpovědnosti a svobodné vůle z filosofického pohledu, kdy se pokusím o rozbor argumentů pro existenci svobodné vůle. V první kapitole představím teorie, které tuto problematiku řeší. Kapitola *Svoboda vůle* v úvodu představí historický pohled na tento pojem a argumenty a myšlenky od antiky po současnost. Navazuje podkapitola, kde se dotknu problematiky svobodné vůle v kontextu s vědomím. Další kapitoly již budou řešit otázky samotné svobodné vůle a následné odpovědnosti. V závěrečné kapitole *Je svobodná vůle pouhou iluzí?* se pokusím dát argumenty pro obhajobu svobodné vůle.

Jako primární zdroje pro tuto práci použiji studii *Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti* a od Aleše Havlíčka *Svoboda od antiky po současnost*. V otázce odpovědnosti *K ontologickým základům etiky budoucnosti* od Hanse Jonase a *Štěstí a vůle k dobru* od Roberta Spaemanna. Velkým pomocníkem mi také bude *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů* od Jana Sokola.

2 Teorie, které řeší svobodnou vůli

Je náš akt svobodné vůle již dávno daný nebo disponujeme svobodnou vůlí tak, že si své kroky určíme sami? Touto otázkou se z různých úhlů zabývali snad všichni filosofové. Každý z nich zaujal nějaký postoj a od něho odvíjel své teorie. V současné době se v souvislosti se svobodnou vůlí objevují nejčastěji tyto teorie (přístupy) – determinismus, tvrdý determinismus, indeterminismus, kompatibilismus a inkompatibilismus. V této kapitole se pokusím o stručnou charakteristiku těchto základních teorií. Všechny tyto teorie mají za úkol definovat či popsat možnosti existence či neexistence svobodné vůle.

2.1 Determinismus a indeterminismus

Definice determinismu se v průběhu staletí mění a jsou většinou závislé na úrovni filosofického vyjádření určité doby. „Z pozice determinismu jsou všechna naše rozhodnutí předem určena: vše ve vesmíru podléhá vztahu příčiny a účinku, a není důvod se domnívat, že by lidská vůle tvořila výjimku. Naše chápání svobody zahrnuje představu, že reálné volby, naše volby, jsou volbami mezi tím, co skutečně může nastat.“¹ Lze tedy říci, že současný stav našeho světa a okolní aspekty předurčují to, co nastane v příštím okamžiku (v příštím kroku). Jakákoliv událost má svou příčinu, a tím i tedy nevyhnutelný následek. Naše rozhodnutí je tedy vždy podmíněno konkrétní příčinou, na jejíž základě se rozhodujeme. Máme tedy pouze jednu jedinou možnost. V tomto případě tedy svobodná vůle neexistuje, a my žijeme v iluzi, že se svobodně rozhodujeme.

Pokud chceme najít počátky determinismu, tak se musíme vrátit až do 5. století př.n.l., k atomistům. Již ti se snažili o deterministický výklad světa. Mezi hlavní představitele patří Leukippos a Démokritos. Jejich myšlenky se snažili posunout dále Epikúros a Lucretius. Hlavní myšlenkou atomismu je předpoklad, že se svět skládá z atomů, které jsou stavebním kamenem celého vesmíru. Leukippos svým způsobem zformuloval zákon kauzality – „Žádná věc nevzniká (nic se neděje) nadarmo, nýbrž vše z (určitého) důvodu a díky nutnosti.“² Na něj potom navázal Démokritos. Podle něj se všechny atomy pohybují po *předurčených* drahách. Vytvořili teorii, podle které je vesmír i náš svět tvořené nedělitelnými částmi – atomy. Pohyb těchto atomů je však detrmínován principem nutnosti. Zásadní zlom ve svobodné vůli, či vymezení tohoto tématu, byl boj mezi stoiky a Aristotelem. „Aristoteles byl první, kdo se systematicky zabýval problémem *odpovědnosti*, ačkoliv samotný termín nepoužíval a mluvil „o tom, co je na

---

¹ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 4.

² LEUKIPPOS, Fragmenta Diels-Kranz 67 B.

nás“.³ Ve své *Metafyzice* nevyklučuje existenci nevyhnutelných dějů. Zde je tedy vidět otevřenost vůči determinismu, přestože jeho *náhody* jsou indeterministické.

V novověku se silně rozvíjí klasická fyzika, a protože otázky determinismu se po celá staletí stáčejí vždy k vesmíru, tak i v tomto období tomu není jinak. Asi nejznámější je Laplaceovský determinismus. Jde o „představu vesmíru jako — sice velikého a složitěho, ale přece jen — mechanismu, který je bezesbytku, přinejmenším principiálně, kvantifikovatelný, a pokud by tak existovala bytost s dostatečně mohutnou výpočetní kapacitou, mohla by spočítat všechny minulé a budoucí stavy tohoto mechanismu.“⁴ Takže asi nejjednodušší předpoklad determinismu je ten, který se opírá o fyzikální zákony. Ještě dále jde tzv. „tvrdý determinismus“, jehož příznivci zastávají názor, že „veškeré jednání člověka je podmíněno a objektivně určováno (geneticky, zkušeností), což člověka zbavuje morální odpovědnosti za jeho chování.“⁵ V tomto případě je svobodná vůle iluzí a platí pouze determinismus. Neumím si ale například představit deterministu, který by před soudem hájil zloděje, který ho okradl. Musel by dát argument v jeho prospěch, že daný člověk musel krást nutně, a proto si může jeho peníze nechat. Z příkladů je vidět, že otázka determinismu je stále živá. Je na ni nahlíženo z různých směrů a přístupů. Můžeme mluvit o tvrdém determinismu, teologickém, mechanickém nebo naturalistickém determinismu apod., ale stále se v těchto koncepcích nacházejí slabá místa. Největší z nich je podle mého názoru otázka svobodné vůle a odpovědnosti. Postupem doby všechny tyto teorie determinismu dostávaly trhliny. V tuto chvíli se dostává do popředí indeterminismus, který odmítá všeobecnou, vždy platnou příčinnost.

Jeden z hlavních proudů, který stojí oproti determinismu je tedy *indeterminismus*. Jan Sokol jej definuje takto: „(...) přesvědčení, že běh věcí a zejména lidské jednání není předurčeno ani osudem, ani příčinami a může tedy být v tomto smyslu svobodné.“⁶ V této definici vidíme existenci svobodné vůle a s ní spojenou možnost volby. Na něj potom navazují další teorie, jako kompatibilismus, inkompatibilismus nebo myšlení libertariánů.

---

³ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 5.

⁴ ŠMAJS, J., KROB, J. Úvod do ontologie – Ontologie jako teorie dění, s. 185.

⁵ Výkladový slovník-Svobodná vůle, s. 5.

⁶ SOKOL, J. Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů, s. 284.

2.2 Libertarianismus, kompatibilismus a inkompatibilismus

V závěru předchozí podkapitoly jsem zmínila i dva filosofické proudy, které stojí vedle determinismu – kompatibilismus a inkompatibilismus. Kompatibilismus je stanovisko, podle kterého deterministická povaha reality neodstraňuje morální odpovědnost, neboť nevyklučuje existenci svobodné vůle. Tedy i svobodná rozhodnutí.⁷ Zastánci tohoto proudu tedy říkají, že svobodná vůle existuje a naše volba a konání není ničím ovlivněno. Věří, že mohou platit vzájemně oba koncepty – determinismus a svobodná vůle – a jsou tedy slučitelné. Přestože jsou přesvědčeni, že svět se vyvíjí jedním směrem na základě daných zákonů, tak se zároveň nechtějí vzdát pojmu lidské svobody.⁸ Existuje možnost, aby v deterministickém světě byla také svobodná vůle. Všechna naše rozhodnutí jsou tedy předem dána, ale my máme stále možnost svobodné volby. Hlavní myšlenka klasického *kompatibilismu* je ta, že existenci svobodné vůle bereme jako podmínku pro morální odpovědnost. Příznivci tohoto proudu „budou zpravidla zastánci svobody ve smyslu možnosti činit, co chci, bez vnějšího nátlaku.“⁹ Jako příklad kompatibilismu může posloužit odpověď profesora Smilanského, který na otázku, zda se rozhodoval přijet do Prahy a zda se rozhodoval svobodně, odpověděl: „I když připustíme determinismus, tedy vezmeme v úvahu, že jsem přijel do Prahy, protože jsem věřil, že to bude zajímavé a inspirativní, když k tomu přidáme, kdo jsem, jakou mám povahu a další okolnosti (...), tak nám vyjde, že jsem vlastně neměl na výběr, v určitém smyslu jsem nemohl jinak. Přese všechno ale správný úsudek je, že jsem byl svobodný přijet, přijel jsem, protože jsem měl dobrý důvod přijet. Tomu se říká kompatibilismus. Situace, kdy je svobodná vůle slučitelná s myšlenkou determinismu.“¹⁰

Proti kompatibilismu stojí druhý tábor, tzv. *inkompatibilisté*. Ti popírají, že je možné sloučit svobodnou vůli a determinismus. „Zastávají názor, že pokud je naše jednání důsledkem minulého stavu vesmíru a přírodních zákonů a nemůžeme nijak změnit skutečnost, že naše jednání nastane – což nemůžeme, platí-li determinismus, pak naše jednání svobodné prostě není. Buď platí determinismus, nebo platí teze o svobodném jednání.“¹¹ Jednoduše řečeno, svobodná vůle není kompatibilní s determinismem.

---

⁷ PEROUTKA, D. Volitelova sebedeterminace v kompatibilistické verzi, s. 49.

⁸ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 9.

⁹ Tamtéž, s. 10.

¹⁰ Prof. Saul Smilansky z Haifské univerzity, který je považován za špičkového odborníka na problém svobody vůle a jejího vztahu k právní a morální odpovědnosti, představil své myšlenky v Praze, kam na půdě Ústavu státu a práva Akademie věd ČR. Toto je citace z krátkého článku na stránkách Akademie věd ČR.

¹¹ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 9.

Inkompatibilisté, kteří věří, že máme svobodnou vůli a svět není (nemůže tak fungovat) deterministický, se nazývají *libertariáni*.

Stoupenci této teorie jsou přesvědčeni, že lidské bytosti jsou svobodné a že determinismus není pravdivý. Ten je ve své všeobecné platnosti jen mylná představa o vývoji vesmíru.¹² Zjednodušeně můžeme říct, že podle jejich teorie ne všechny události musí mít příčinu. Libertariáni tedy popírají kauzální řetězec událostí. Skutečná svobodná volba je tehdy, pokud se můžeme rozhodovat alespoň mezi dvěma skutečně dostupnými alternativami a následně jednu z nich zvolit. Tím máme odpovědnost za svůj skutek. Lze tedy v případě libertariánství mluvit o tom, že máme svobodnou vůli? Ano, protože vnímáme vlivy které ovlivňují náš úsudek, jsme schopni se správně rozhodnout. Pokud se budeme chovat podle přesvědčení, že máme svobodnou vůli, tak naše rozhodnutí budou morálnější než rozhodnutí lidí, kteří věří v determinismus.

---

¹² ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 9.

3 Svobodná vůle jako otázka v dějinách filosofie

Svobodná vůle je v našem světě pouze výsadou člověka. Pokud v ni věříme, tak ji vnímáme jako něco, díky čemuž máme možnost svobodného rozhodování. Uvědomujeme si, že se nerozhodujeme pouze na základě vrozených pudů nebo instinktů, jak je tomu ve zvířecí říši. Byl nám dán rozum a tím jsme získali i moc nad svou myslí a můžeme se rozhodovat podle vlastního morálního přesvědčení. Přebíráme kontrolu nad svým životem, vnímáme ji jako samozřejmou věc, o které nemusíme pochybovat. To, co činíme je dobrovolné a pokud naše rozhodnutí nejsou vždy správná, tak cítíme odpovědnost. Dalo by se tedy říct, že pojetí svobodné vůle máme uložené již v podvědomí a při běžném rozhodování o ní vůbec nepřemýšlíme. To, že v ni věříme ale znamená, že to samé očekáváme i u ostatních lidí. Že tak jako my, i oni jsou za své činy odpovědní. Díky svobodné vůli si také zachováváme důstojnost a jsme ochotni za ni bojovat, pokud ji někdo ohroží. V následujících kapitolách představím některé zástupce filosofických směrů, kteří přijímali myšlenku svobodné vůle.

3.1 Pojetí svobody v antice

Hledání odpovědi na otázku svobodné vůle nacházíme v různých formách v celých dějinách západní filosofie. Již v předchozí kapitole jsem zmínila pojetí svobodné vůle v antice, v souvislosti s determinismem.

K pojmu svobody se dostáváme už u předsokratiků. Zde stojí v protikladu k nutnému osudu nebo náhodě.¹³ Již Homér zkoumal zda je člověk schopen svobodného rozhodování, přestože jeho osud řídí bohové. U Homéra neexistuje jeden pojem, který spojuje všechny významy duše. Jeho thýmos je zdrojem emocí a vůle. „*Rozhodování zde neprobíhá prostřednictvím frenes, ale „podle thýmos“, a výsledkem je úsudek či vůle, která je rozhodnutím k činu. V obou případech nám básník oznamuje, že hrdina dospěl k rozhodnutí, které nám má být vzápětí vyjeveno.*“¹⁴ Tím dostal do popředí nejen otázku svobody, ale také lidského osudu. V antickém Řecku byl člověk svobodný, pokud nebyl otrokem nebo nebyl pod cizí nadvládou. V souvislosti s touto svobodou uvažovat také Platón. Podle něj je svobodný ten člověk, který míří k *ideji* dobra. Na této cestě je nutné sebeovládání a k tomu se sami rozhodneme.

Aristotelés se na otázku svobodné vůle díval z pohledu etiky. „A poněvadž to, pro co se rozhodujeme, jest něco, o čem uvažujeme, čeho si žádáme a co jest v naší moci, bude asi také záměra volba uvážena žádost toho , co jest v naší moci ; neboť ve shodě s rozvahou zaměřujeme žádost k tomu, co jsme podle uvážení usoudili.“¹⁵ Aristotelés ve své třetí knize Etiky Nikomachovy řeší kromě pojmu donucení, jednání z nevědomosti

---

¹³ HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost, s. 8.

¹⁴ BARTOŠ, H. Studie k homérskému pojetí lidské psychiky a tělesnosti, s. 23.

¹⁵ ARISTOTELES. Nikomachova ETIKA, 1113.

nebo záměrnou volbu, také pojem dobrovolnosti. Zkoumá jej z pohledu etických pravidel, protože se domnívá, že jen dobrovolné jednání může být předmětem morálního soudu, a že jen dobrovolné jednání může být chváleno nebo naopak haněno. Záměrná volba (προαίρεσις) je sice jakési vědomé a svobodné rozhodnutí, kdy na základě rozumové úvahy jednáme určitým způsobem a volíme si k tomu odpovídající prostředky. Aristotelés si ale klade otázku, zda je něčím dobrovolným nebo jestli to je výsledek předchozí rozvahy.¹⁶ Dochází k tomu, že její předmět je totožný s uvažováním před daným konáním. To záměrnou volbu předchází. Je vidět, že tato rozvaha se týká prostředků, které slouží jako nástroj k našim činům. Povaha člověka se tedy neutváří jen výchovou, ale také jeho jednáním, se kterým úzce souvisí otázka odpovědnosti. Základem odpovědnosti za nějaký čin je tedy jeho *dobrovolnost*.

V helenistickém období získává pojem svobody zásadní význam. Svoboda je myšlena jako určitá dokonalost, ke které má člověk dospět. „Svobodně člověk jedná tehdy, jedná-li rozumně, a dá se proto říci, že jejím předpokladem je zbavení se veškerých impulzů, které jsou nerozumné, tedy vášní.“¹⁷ Chrýsippos¹⁸ prosazoval názor, že my sami se rozhodujeme na základě vnitřních příčin. Sice je naše jednání predeterminované, ale stále to je naše jednání. Avšak podle stoiků lze mít požadavek zodpovědnosti pouze k člověku, který racionálně uvažuje. Takto smýšlející člověk je morálně zodpovědný.¹⁹ Pokud tedy chceme splnit podmínku svobodného rozhodování, tak je podle stoiků nutné vést (řídít) své tělo rozumem.

3.2 Liberum arbitrium ve středověku

Otázka svobodné vůle byla aktuální i v křesťanském světě, hlavně z teologického pohledu. Každý člověk má svobodnou vůli v sobě, ale tato vůle je poznamenána prvotním hříchem. Člověk zneužívá svobodu, kterou byl nadán, a tím inklinuje ke zlu. Svatý Augustin kladl důraz na to, že člověk potřebuje ke svému dobrému jednání Boží milost. Jedna z jeho otázek byl původ zla. Ve spise *O milosti a svobodném rozhodování* (De gratia et libero arbitrio) Augustin tvrdí, že Bůh není původcem zla na tomto světě, ale je jím člověk zneužívající svobody. Augustin také rozlišoval vůli a svobodné rozhodnutí. Tedy na straně jedné je *vůle* jako rozumová žádostivost člověka a na straně druhé *svobodné rozhodnutí* jako akt, který „aktivujeme“, když jsme nuceni se rozhodnout – volit. Podle Augustina nelze existenci svobodné vůle popřít, jinak by Bůh nemohl člověka morálně soudit. Pokud má být člověk odměněn či

---

¹⁶ ARISTOTELES. Nikomachova ETIKA, 1112.

¹⁷ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 6.

¹⁸ Chrýsippos ze Soloi byl řecký stoický filosof, od roku 232 př. n. l. třetí představený stoické školy.

¹⁹ HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost, s. 47.

trestán za své hříchy, tak musí mít svobodnou vůli. Díky ní se může rozhodovat o tom, zda bude žít dobrý (příkladný) život, či se přikloní na stranu zla. Zde je podle mého názoru vidět obhajoba svobodné vůle. Pokud by totiž člověk hřešil bez vlastní příčiny (svobodného rozhodnutí), tak by nemohl být ani trestán. V tomto případě by také nemohlo jít o vinu. Také bible nás učí, že máme možnost volby. V Páté knize Mojžíšově čteme: „*Dovolávám se dnes proti vám svědectví nebes i země: Předložil jsem ti život i smrt, požehnání i zlořečení; vyvol si tedy život, abys byl živ ty i tvé potomstvo.*“ (Dt 30, 19) Rozhodnutí tak činíme z vlastní vůle.

K teologickému kontextu liberum arbitrium přibývá ve dvanáctém století také kontext etický. Hlavní zásluhu měl Petr Abélard, který ve svých etických úvahách propojil antickou etickou tradici a křesťanskou morálku. Myslitelé dvanáctého až čtrnáctého století měli před sebou otázku svobodné vůle ve spojení s duší. Jak se na našem rozhodování podílí vůle, intelekt nebo naše svědomí? Tomáš Akvinský v otázce, zda člověk volí s nutností odpovídá toto: „*Musí se říci, že člověk nikoliv s nutností volí: a to proto, že co může nebýt, není nutné být. Že pak je možné volit nebo nevolit, toho důvod se může vzít z dvojí. lidské mohoucnosti. Může totiž člověk chtít i nechtít, konat i nekonat: může též chtít to či ono a konat to či ono. A důvod toho se bere ze samé síly rozumu.*“²⁰ Jsou to tedy pravidla daná okolnostmi a člověk zvažuje, jak konat, aby konal dobře. V Tomášově etice vidím tři základní prvky (či požadavky) „*člověk má vědět, v co má věřit, vědět, co má žádat, a vědět, co má činit.*“²¹ Jeho svobodná vůle je předpoklad ke správnému (mravnímu) jednání, protože vůle následuje rozum, který je pro člověka přirozeností. Jeho základní myšlenkou tedy je, že aktem vůle je chtění obecně. Člověk může chtít i nechtít, tím vlastně uplatňuje svou svobodu. Tomáš také říká, že toto chtění nesmí být vynuceno. Nutnost jako prvek, podle kterého se vůle řídí, Akvinský odmítá.²²

Oproti Tomášovi považoval Jan Duns Scotus²³ vůli za absolutně svobodnou a také nezávislou na rozumu. Naše vůle je také základem božství, protože jedna z hlavní Boží vlastností je svoboda. „*Naše vůle je totiž svobodná k protikladným úkonům (jako například k chtění a nechtění, či k milování a nenávidění); za druhé je prostřednictvím protikladných úkonů svobodná k protikladným předmětům, takže se na ně svobodně zaměřuje, a za třetí je svobodná k účinkům, které působí jak bezprostředně, tak tím, že uvádí v činnost jiné výkonné mohutnosti.*“²⁴ Pokud se rozhodne pro spravedlnost, jedná

---

²⁰ AKVINSKÝ, T. Summa theologiae I-II ot. 13 čl. 6 odp.

²¹ STÖRIG, J. H. Malé dějiny filosofie, s. 198.

²² HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost, s. 55.

²³ Jan Duns Scotus byl skotský mnich, františkán, teolog a filosof, jeden z představitelů pozdní scholastiky. Bývá přezdíván též doctor marianus, neboť byl velkým obhájcem učení o neposkvrněném početí Panny Marie, či doctor subtilis (přesný, precizní).

²⁴ SCOTUS, J.D. Lectura I dist. 39 q. 1–5, 45–51, 53.

dobře. Scotus zdůrazňuje autonomii volných úkonů vzhledem k poznávací činnosti. Vůle je nadřazena myšlení a poznání není nejvyšším cílem života.

3.3 Ego cogito, ergo sum

Středověkou filosofií střídá filosofické období renesance a humanismu 17. až 18. století, které klade důraz na člověka jako jedince. Charakteristický pro toto období je *obrat subjektu*, kdy jde o oceňování všeho individuálního a hovoří se o subjektivním *Já*. Antika byla pro humanisty zlatým věkem – dokonalé završené poznání, které se již nedá překonat. Dochází k rozvoji věd, hlavně v oblasti zkoumání přírody, světa a člověka. Klade se důraz na člověka jako centrum všech úvah. Ve filosofii vidíme dva směry – sociální, který si všímá uspořádání společnosti a přírodní filosofii, která řeší uspořádání světa a vesmíru. Otázka svobodné vůle se řeší ze dvou hledisek: z hlediska morálního a z hlediska souvislostí s přírodními zákony, které jsou deterministické, a tím i v nesouladu se svobodným rozhodnutím.

„Ego cogito, ergo sum“ – toto je asi nejznámější výrok René Descartesa, který v 17. století udal nový směr filosofickému myšlení a kterého lze označovat za zakladatele novověké filosofie a filosofa myslí. Descartes usiloval o nalezení nového (a podle něj jediného správného) způsobu filosofování – metody. Hlavní charakteristikou je přemýšlení (filosofování), jehož východiskem je existence filosofa samého, tj. jeho *Já*, které vychází ze své existence jako z počátečního bodu pro objasnění jakékoli další věci. Jeho *Ego* je předmětem jeho díla *Meditace o první filosofii*. Můžeme pochybovat o svých smyslech, dokonce lze pochybovat o tom, jak spolehlivý je náš rozum, *cogito* je stále pravdivé. Nelze se mýlit ve skutečnosti vlastní existence. Od existence *Já*, tedy duše, kterou Descartes chápe jako věc myslící (*res cogitans*), pak dochází k jistotě o existenci věcí tělesných, včetně vlastní tělesnosti. Tělesná věc je pro něj pak věc rozhlehlá (*res extensa*). Podstatou člověka je pro Descarta svobodná vůle, protože ho tím odlišuje od jiných stvoření. *Res cogitans* je nejen nehmotné, ale i mentální povahy a jeho určením i atributem je svoboda. Naše vůle přirozeně touží po dobru, a proto je vždy ve shodě s rozumem. Je to myslící substance, která má svobodnou vůli a je morálně odpovědná za své jednání.

Další z významných filosofů tohoto období, Immanuel Kant ve své *Kritice praktického rozumu* dochází k přesvědčení, že člověk má svobodnou vůli. Člověk, jako rozumová bytost, byl obdařen vůlí, která je totožná s praktickým rozumem.²⁵ Jedna z formulací Kategorického imperativu zní: „Jednej tak, aby maxima tvé vůle mohla vždy zároveň platit jako princip všeobecného zákonodárství.“²⁶ Kantův mravní zákon (kategorický

---

²⁵ Kant dělí zákon rozumu na dvě skupiny- praktický a teoretický rozum. Teoretický rozum má charakter nutnosti.

²⁶ KANT, I. Základy metafyziky mravů. B 52, s. 84.

imperativ) je něco, čím se máme řídit. A to lze jen pokud je naše rozhodnutí svobodné. Svobodnou vůli vnímáme jako mravní. Jde tedy o to se ptát, zda *mohu* nebo *musím*. Tato forma zákona není předmětem smyslu. Nemůže tedy patřit mezi jevy a tím není závislá na jejich zákonech (tedy je nezávislá na kauzalitě, která u jevů platí). Vůle tedy musí být svobodná. Podle Kanta svobodu vůle tak nejde dokázat přímo, ale pouze jako nezbytný předpoklad pro naši svobodu a tedy i etiku.²⁷

S pojmem svobody se také můžeme setkat u G. W. Leibnize v jeho *Theodice*.²⁸ Ten ale promýšlí problém lidské svobody v kontextu Božího předvědění. Jeho otázkou je, zda může existovat svoboda ve světě, ve kterém je vše již dáno a harmonicky uspořádáno. Pro Leibnize je mravním úkolem snaha syntetizovat faktické pravdy. Řada filosofů tohoto období svobodnou vůli nebo svobodu nenazývali jako jednotný pojem, ale raději rozlišovali různé druhy svobody. Svobodu a tím spojenou svobodnou vůli dávali do spojení s politickou nebo společenskou oblastí života. V souvislosti s moráčkou šlo o vztah člověka k sobě samému.

3.4 Devatenácté a dvacáté století

V devatenáctém století je nejsilnějším filosofickým proudem německý idealismus a začíná s Kantem, který poukázal na problematiku empirických věd, které podle jeho názoru nemohou odpovědět na otázku spojenou se svobodnou vůlí. Jeho *praktický rozum*, který má vliv na naše činy, je základním pilířem jeho etiky a svoboda je podle Kanta pro nás závazkem. Ve dvacátém století na pole filosofie vstupuje fenomenologie a filosofie existence.

Kritik Hegela, Søren Kierkegaard, věřil, že si každý může svobodně volit svou pravdu podle své subjektivní víry, ne podle náboženské instituce. Přitom rozlišoval nejen etickou, ale také estetickou a náboženskou sféru, ve které se člověk může svobodně rozhodovat. Věřil ve svobodnou vůli, ve smyslu naší povinnosti. Odděloval svobodnou vůli a libovůli. Kierkegaard vidí vztah člověka a Boha jako velmi úzký. Člověk dostal od Boha svobodnou vůli, na kterou se váže odpovědnost. Ve filosofii používá Sókratovu dialektickou metodu pochybování a podle něj se má filosofie soustředit na otázky etiky, po smyslu života, na obecně praktické životní otázky.²⁹ Podle Kierkegaarda člověk svým činem vstupuje do neznámého a prázdného prostoru. Musí se v dané chvíli rozhodnout, přestože neví, co může v příští chvíli očekávat. A toto rozhodování je na základě svobodné vůle.

Další, kdo v tomto období řeší otázku svobodné vůle je filosofka 20. století Hannah Arendtová, která je ovšem asi nejvíce spojována s politickou svobodou. Přesto v jejích

---

²⁷ KANT, I. Kritika čistého rozumu, s. 339.

²⁸ Studie o dobrotě Boha, svobodě člověka a o původu zla

²⁹ CHADIMA, M. Filosofie – Úvod do dějin evropského myšlení, s. 160-161.

dílech nacházíme i konkrétní pasáže, které se týkají svobodné vůle. Ta pro Arendtovou znamená přirozenost, která není determinovaná něčím vnějším. Ve své knize *Mezi minulostí a budoucností* rozděluje svobodu na vnější a vnitřní. Politická svoboda „je pravým opakem vnitřní svobody, niterného prostoru, do něhož mohou lidé uprchnout před donucováním zvnějšku a cítit se zde svobodnými. Vnitřní citění zůstává bez vnějších projevů, (...)“³⁰ Člověku bylo dáno jednat a svoboda se projeví v činu. Její dar svobody je spojen s mocí jednat. Toto jednání nepodléhá diktátu, ale řídí se principy. Ve své knize *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla*, která pojednává o soudním procesu s nacistickým zločincem Adolfem Eichmannem v Jeruzalémě v roce 1961, kterého se Arendtová účastnila jako reportérka časopisu *The New Yorker*, se zabývá hlavně etickými otázkami. Jednou z hlavních, kterou pokládá je, zda měl být Adolf Eichmann odpovědný za své činy a také otázce svědomí. Co je ale příčinou špatného svědomí? Je to pocit viny, která však souvisí se svobodou? Pokud se cítíme provinile či vinni, tak si i musíme uvědomovat, že čin, který jsme vykonali jsme si zvolili. Bylo to naše rozhodnutí.³¹ Tato kniha však vyvolala pouze řadu nevolí, dokonce je nazývána jako kontroverzní. Její popis Eichmanna, tak jak ho podala, se nesetkal s pochopením. Arendtová se v době souzení tohoto nacistického zločince také pokusila obvinít svůj vlastní národ. Obvinila židovské rady z napomáhání nacistům a upozornila na jejich roli v konečném řešení židovské otázky, což bylo skandální. Otázku této viny řeší také Karl Jaspers, který ve svém dopise Hannah z roku 1946 (která byla jeho žačkou a přítelkyní) píše: „To jak vinu chápete Vy mě trochu straší. Protože vina, která přesahuje každou kriminální vinu tím dostává jistý rys velikosti; satanské velikosti. Já ale když se dívám na nácky, ani vzdáleně nic takového necítím. Podobně jako mi nejsou vlastní řeči o démoničnosti Hitlera a podobné nesmysly. Myslím, že člověk musí vzít ty věci tak, jak skutečně byly. V celé jejich banalitě a tupé nicotnosti. Také bakterie mohou způsobit epidemie, které zahubí celé národy, ale přece to jsou dál jenom bakterie.“³² Podle něj je každý zodpovědný za své činy bez ohledu na to, zda se dotýčný jednal z rozkazu či nikoli. Svobodná vůle je pro Jasperse aspektem hrajícím roli v našem rozhodování a proto lze volit mezi dobrem a zlem.

---

³⁰ ARENDTOVÁ, H. *Mezi minulostí a budoucností*, s. 131.

³¹ ARENDTOVÁ, H. *Eichmann v Jeruzalémě*, s. 103.

³² ARENDT, H. and JASPERS, K. *Correspondence: 1926-1969*.

4 Svobodná vůle a z ní plynoucí odpovědnost

Odpovědnost je v nejširším slova smyslu výrazem možnosti spojovat jednajícího člověka s jeho jednáním – chválit ho nebo hanět (případně trestat).³³

V předchozí kapitole jsem uvedla příklad, kdy je svobodná vůle nutností v různých morálních otázkách. Každý člověk má schopnost uvědomování si a sebeuvědomování. V každém jednání můžeme také nalézt charakter člověka. Podstatou jsou vědomé činy, které mají buď pozitivní nebo negativní dopad. Pokud připustíme, že máme svobodnou vůli a tím i odpovědnost, musíme také dokázat reagovat na otázku, proč a z jakého důvodu jsme jednali. Pokud převezmeme odpovědnost za svůj čin, skutek či konání, musíme si uvědomovat rozsah (velikost) svého jednání a jeho případné dopady. Jak pozitivní, tak negativní. Tuto otázku mravní odpovědnosti řeší jak filosofové, kteří svobodnou vůli zastávají, ale také ti, kteří ji neuznávají. V dalších kapitolách se budu věnovat morální odpovědnosti. Nechci ji posuzovat z právního nebo psychologického hlediska, ale ukázat, že neseme odpovědnost za své činy.

4.1 Jaká je podmínka pro morální odpovědnost?

Deterministé tvrdí, že vše, co se děje je kauzálně určeno nezměnitelnými přírodními zákony. Pokud se podívám na determinismus z pohledu toho, jak je prezentován, je zde jednoznačně absence svobodné vůle. Celý náš svět je již nějak daný a není v našich možnostech cokoliv měnit. Nemáme tedy (morální) odpovědnost za své činy, protože ty už jsou dané přírodními zákony. Toto mi zní velmi alibisticky a je to pro mě z etického hlediska naprosto nepřijatelné. Tento přístup je také podle mého názoru neudržitelný i z logického hlediska. Má rozhodnutí, která jsem kdy učinila, tedy vlastně nebyla mým rozhodnutím. Pouze jsem jako robot vykonala něco, co mělo příčinu ve vnitřních a vnějších silách.

Již Aristotelés se ve své Etice Nikomachově zabývá tématem odpovědnosti. Základem odpovědnosti za nějaký čin je u Aristotela jeho dobrovolnost. Činnost má ἀρχή v daném člověku. Nikdo není chválen nebo zatracován za něco, co učinil nedobrovolně. Takové činy jsou odpuštěny, někdy je za ně jednající dokonce litován. Nedobrovolnost spočívá v neznalosti nebo v násilném donucení. Vše nedobrovolné je vynucené, a to potom působí utrpení.³⁴ Aristotelés považuje zřejmě v souvislosti se svobodným rozhodnutím za klíčové vymezení pojmu dobrovolná a nedobrovolná jednání. Důvody, proč je důležité studovat problém těchto jednání, jsou dva. První je etický a druhý je již mimoetický a zasahuje do oblasti práva. Slova ἐκούσιον a ἀκούσιον lze také kromě „dobrovol-

---

³³ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 8.

³⁴ ARISTOTELÉS. Etika Eudémova, s. 50, XIII.kapitola.

ný“ a „nedobrovolný“, interpretovat i jako „chtěný“ a „nechtěný“. „Nedobrovolností, jak se zdá, jest to, co se děje násilným donucením nebo z nevědomostí. Donucením jest to, čeho hybná příčina a jest vně, a jest taková, že v ní ten, kdo jedná anebo trpí, ničím nepřispívá, jako když někoho někam zanesou vítr anebo lidé, v jejichž moci jest.“³⁵ Protože když v danou chvíli jednáme, tak se řídíme stávajícími okolnostmi. „Proto něco může býti označeno za dobrovolné a nedobrovolné se zřetěním k době jednání; při tom se jedná dobrovolně, neboť i příčina, která při takových jednáních pohybuje údě těla, jest v jednajícím osobě; je-li však příčina jednání v ní samé, tak jest v její moci vykonati je anebo ne.“³⁶ Dobrovolnost má tedy ἀρχή v jednajícím. Člověk má původ svého jednání v sobě a příčiny jednání nelze převést na nikoho jiného. Tím je naše jednání dobrovolné a my neseme mravní odpovědnost. Pokud by ovšem platil determinismus, tak nelze vůbec řešit, zda se člověk rozhodl dobrovolně, či nikoliv.

Aristotelovo jednání:

	JEDNÁNÍ	
DOBROVOLNÁ		NEDOBROVOLNÁ
člověk zná okolnosti		donucení
předpoklad odpovědnosti	JEDNÁNÍ SMÍŠENÁ	nevědomost

Řešení otázky odpovědnosti (a tím propojené svědomí) vidím u antických, středověkých i novověkých filosofů. Platónův *božský prvek svědomí*, který se objevuje v *Obraně Sókrata* jako věštecký hlas.³⁷ V Protágorovi říká, že nikdo úmyslně nepodstupuje zlo.³⁸ A pokud má volit, tak volí menší zlo. Vše ale závisí na správném poznání. Svatý Augustin, kladl důraz na *vůli*. Záleží na člověku, jakou má vůli a potom se dokáže bránit zlu, které může pocházet i ze samotné duše. Ovšem je zde křesťanský aspekt, protože člověk se sám nemůže osvobodit ze své rozpolcenosti, to může jen za pomoci Boha. Podle Tomáše Akvinského je svědomí *schopnost* mravního úsudku – poslední plamínek světla. Jde o samostatný úkon praktického rozumu, který se obrací ve svědomí k jednáním a zkoumá je, zda jsou v souladu se základním pravidlem rozumné moudrosti. Akty podněcování nebo odrazování, schvalování nebo žalování ovšem předpokládají, že člověk ví o svém vlastním jednání.

³⁵ARISTOTELES. Nikomachova ETIKA, 1110/1.

³⁶ARISTOTELES. Nikomachova ETIKA, 1110/1.

³⁷ PLATÓN. Obrana Sókrata, 31c-d.

³⁸ PLATÓN. Prótagoras, 346e.

Co tedy myslíme pod pojmem morální odpovědnost, která plyne ze svobodné vůle? Pod pojmem *morálka* si můžeme představit soubor pravidel správného jednání. „Morálka v pravém slova smyslu začíná teprve tam, kde se člověk nerozhoduje podle toho, co dělají a chtějí všichni, nýbrž podle toho, co za správné pokládá on sám.“³⁹ Posuzování co je nebo není morální je subjektivní a je spojené s naším svědomím. Morální odpovědnost vnímáme jako určitý postoj k našemu konkrétnímu jednání. Ovšem podle determinismu žádná taková odpovědnost neexistuje. Pokud se v určité situaci „nějak rozhodnu“, tak podle této teorie se při splnění naprosto stejných podmínek zachovám naprostoto totožně. To ale není možné, protože jakoukoliv situaci, při které se rozhodujeme, ovlivňuje několik okolností, které jsou pro nás nezjistitelné. Proto nemůžeme ani danou situaci opakovat. Jediná možnost by byla, že budeme znát (nebo předvídat) budoucnost na základě toho, jak proběhla minulost. Zde ale opět narážíme na slabinu determinismu. Proč usilovat o dobro, být morálně odpovědný, pokud situaci neovlivníme?

4.2 Pohled na odpovědnost v soudobých dějinách

Morální odpovědnosti se také zabývá již zmíněná Hannah Arendtová ve své knize *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla*, o které jsem se zmiňovala v předchozí kapitole. Autorka pokládá zásadní otázky, které se týkají právě odpovědnosti jedince, ale také kolektivu. Posuzuje Adolfa Eichmanna z pohledu jeho morálních kvalit a řeší, zda by on a jemu podobní lidé mohli být někdy zproštěni odpovědnosti za své činy. Jaká je míra schopnosti racionálního uvažování v určitých klíčových situacích a do jaké míry jsme schopni reflektovat své jednání v případě poslušnosti k tyranům? Mají tito lidé tedy nějakou odpovědnost a svědomí? Pro Arendtovou je svědomí v nás přítomné a ukazuje nám, co je dobré či špatné. Je něčím, co se nám odhalí při zločinném konání. „Něco začínáme, splétáme své nitky v síti vztahů. Co vznikne, nikdy nevíme. Všichni se musíme spolehnout na větu: Pane, odpusť jim, neboť oni nevědí, co činí. To platí pro jakékoli jednání. Jednoduše řečeno už jen proto, že člověk nezná dosah svých skutků. Je to riziko. A řekla bych, že vzít na sebe toto riziko lze pouze ve spojení s důvěrou vůči ostatním lidem, to jest s těžko pochopitelnou, ale zásadní důvěrou v lidskost všech lidí. Nemůžeme jinak.“⁴⁰

Ladislav Hejdánek a Jan Patočka „shodně tvrdí, že když na sebe bereme určitý druh odpovědnosti, tak se stáváme svobodnými a naše svoboda se prohlubuje.“⁴¹ Na svobodu a odpovědnost se zde díváme z jiného hlediska. Aleš Havlíček v návaznosti na

---

³⁹ SOKOL, J. *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, s. 176.

⁴⁰ ARENDTOVÁ, H. *Podstatné je pro mě porozumět*, text z odpovědí H. Arendtové na otázky Güntera Gause v pořadu německé ZDF „Zur Person“ v říjnu 1964.

⁴¹ HAVLÍČEK, A. *Svoboda od antiky po současnost - Svoboda a odpovědnost u Hejdánka a Patočky*, s. 354.

Hejdánka a Patočku říká, že vždy, když se o něčem rozhodujeme, tak se nacházíme a reagujeme na situaci, ve které se právě nacházíme, která se nám v danou chvíli jeví. A protože jsoucno se nikdy nejeví zcela celé, je důležitý náš aktivní přístup.⁴² „Odpověď na situaci je tedy výrazem naší odpovědnosti, které se ale nelze zbavit, podobně jako se nelze vyvázat ze situace.“⁴³ Naše svobodná vůle spočívá v tom, že reagujeme na danou situaci. Volíme mezi možnostmi, které máme a tím tvoříme prostor pro možnosti další. „Nelze ani říci, že na sebe máme vzít takovou a takovou odpovědnost. To, že na sebe určitou odpovědnost bereme, je naším svobodným rozhodnutím.“⁴⁴ Míru odpovědnosti tedy podle mého názoru určuje jak morální aspekt, ale také svobodné rozhodnutí. Je pouze na nás jak konkrétní situaci zhodnotíme a jak k ní přistoupíme. Opět zde hraje roli rozum, vůle a svobodné rozhodnutí.

4.3 Naše jednání nese odpovědnost nejen za nás, ale také za druhé

Základním rysem etického chování je schopnost člověka myslet správným směrem, rozlišovat dobro a zlo a mít odpovědnost za své činy. Jeden z filosofů, kteří se zabývají odpovědností a jejím dopadem, je Robert Spaemann. Ten si klade otázku, *za co a před kým (čím)* jsme odpovědni. Jakékoliv rozhodování tedy u Spaemanna předpokládá svobodnou vůli.

Podle Spaemanna je zásadní (ne jedinou) vlastností člověka schopnost posuzování dobra nebo zla. To je něco, čím se liší od zvířat a je to záležitost intelektu. Každý čin by měl mít vždy za cíl dobro, které je pro člověka základní bytí nezávislé na pudech. Je tedy také povinností člověka toto vědomí dobra podporovat a také počítat s důsledky svého jednání. „To, zda vnímáme skutečnost skutečného, není pouze naše věc, je to požadavek na nás, a my neseme odpovědnost za to, zda mu dostojíme.“⁴⁵ Podle Spaemanna může správnost nebo nesprávnost našeho jednání být trojího druhu. Může se týkat cíle, života jako celku nebo morálky. Člověk může odpovídat za ty, kteří mu byli svěřeni do péče nebo také za své činy. Co ale znamená odpovědnost za jiného člověka? Je to závazek do takové míry, že odpovídáme i za jeho činy? Tady, myslím, dává Spaemann jednoznačnou odpověď. Každá bytost, která si je vědoma sama sebe, je za své činy odpovědná. A to nejen před sebou samým, ale před každým člověkem.⁴⁶

---

⁴² HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost - Svoboda a odpovědnost u Hejdánka a Patočky, s. 366.

⁴³ HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost - Svoboda a odpovědnost u Hejdánka a Patočky, s. 366.

⁴⁴ Tamtéž, s. 366.

⁴⁵ SPAEMANN, R. Štěstí a vůle k dobru, s. 192.

⁴⁶ Tamtéž, s. 201.

Jiná situace ale nastává, pokud se člověk musí (z)odpovídat sám před sebou. Zde již můžeme mluvit o *pocitu viny*. Morálka hodnotí lidské chování z hlediska dobra a zla, a to v porovnání s lidským svědomím. Pro Spaemanna je pocit viny něco nepřekonaného, co člověka trýzní a sžírání a čeho se musí co nejdříve zbavit. Máme se tedy řídit svým svědomím? Pokud bychom jednali podle svého nejlepšího svědomí, nemusí přeci dojít k pocitu viny. Sókratés používal pro vnitřní hlas výraz „daimon“ (δαίμων), v křesťanství se svědomí někdy označuje jako „hlas Boží v našem nitru“. Říká nám, co nedělat, čemu se vyhnout, čeho se zdržet. Vede nás k tomu, o čem si myslíme, že je pro nás nejen dobré, ale i *prospěšné*. Právě daimonem, jsme schopni ospravedlnit i některé naše činy, které nejsou právě v souladu se základními pravidly morálky. Jak jinak může Spaemann ospravedlnit to, že pokud člověk nechce přijímat potravu z důvodu ukončení života, nemáme právo zasahovat do jeho svobody a necháme ho zemřít? Mluví o negativní odpovědnosti. Máme se vyvarovat toho, abychom daný subjekt ovlivňovali způsobem, který by ho nerespektoval jako osobu.⁴⁷ Ovšem nezříkáme se v tuto chvíli *naší* odpovědnosti? Neznamenaloby to zpochybnění naší vlastní individuální svobody? Byla by to ukázka jakési neschopnosti přijmout důsledky daného (vlastního) jednání. Tím, že přenesu odpovědnost na někoho jiného, konkrétně v tomto případě na člověka, který ve stavu hladovění již nemůže být schopen rozumného uvažování, tím vlastně použiji δαίμων jako své alibi. Dotyčného sice respektuji jako osobu, ale zároveň mám podíl na jeho smrti. Vše jsem totiž vykonala dobrovolně a nemůžu se zříkat odpovědnosti a přenášet ji na někoho jiného.

Mám tedy za daného člověka odpovědnost? Odpovědné jednání je také podmíněno určitou schopností zasahovat do *děje*, tím utvářet budoucnost podle individuálních představ. Tato *moc* je jakousi podmínkou, která determinuje subjekt odpovědnosti. Jakou spojitost má tedy to, že měním události (mocí) s odpovědným jednáním? Spaemann své otázky *za co a před čím* aplikuje také na živočišnou a rostlinnou říši. Odpovědnosti se podle mého názoru nemůžeme zbavit, nemůže ji vynutit ani žádnými morálními zákony. To, že ji na sebe přebíráme je jen naše svobodné rozhodnutí, naše vůle. Odpovídáme na konkrétní situaci, ve které se právě nacházíme. Volíme mezi tím „co je dané“, ale zároveň volíme mezi několika možnostmi, které naším jednáním „nastávají“.

Ještě dále v otázce odpovědnosti jde Hans Jonas, který se zamýšlí nad naším chováním směrem k budoucí generaci. Podle Jonase čím větší máme moc nad zájmem či osudem druhých, tím větší máme vůči nim povinnost.⁴⁸ Člověk by tedy měl být odpovědný za své činy, kdykoliv je v situaci, ve které může udělat to, co považuje za dobré a správné. A týká se to i člověka, který se zříká svého života. Dnešní doba s sebou přináší nepředstavitelnou moc v oblasti lidské činnosti, která spolu s rychlým technologickým rozvojem přináší stále více otázek vztahujících se k dopadu lidské činnosti na budoucnost

---

⁴⁷ SPAEMANN, R. Štěstí a vůle k dobru, s. 202.

⁴⁸ JONAS, H. Princip odpovědnosti: pokus o etiku pro technologickou civilizaci, kap. V.

planety. Současný tlak *ani* nemůžeme srovnávat s žádnou dřívější epochou lidstva. Člověk pomocí moderní techniky získal nejen moc nad přírodou, ale také se jí ve své pýše snaží ovládat. Pro Jonase etika budoucnosti neznámá etiku v *budoucnosti*, ale to, jak naše chování ovlivní život budoucím generacím. „Naše odpovědnost roste nechtěně z pouhého rozsahu moci, kterou každodenně uplatňujeme a při níž bereme v potaz blízkou, ale nikoli vzdálenou budoucnost.“⁴⁹ Jonas vidí a upozorňuje na riziko, pokud se moc techniky ponechá v rukou člověka, který postrádá jakoukoliv orientaci (*vědění*), které ho povede k hodnotám jako je dobro nebo spravedlnost. Klade otázku *kdo, za co a před čím* je odpovědný člověk.

Princip mravního zákona zakládá Jonas na zásadě kolektivního jednání s přesahem do budoucnosti. Tím, jak roste naše moc, tak se mění především povaha našeho jednání. Pouze člověk, jako rozumová bytost, může mít jako jediný odpovědnost. „Tím, že ji může mít, ji má.“⁵⁰ Odpovědný za své jednání může být člověk, který koná svobodně, pokud nekoná z vnějších příčin. Pokud se na odpovědnost díváme z této strany, potom ji lze oddělit od problémů jednotlivého člověka a upřednostnit ji jako účinný nástroj, kterým lze ovlivnit budoucí jednání lidí. Ale kdo ovlivňuje a kdo je ovlivněn? Lze jedince považovat za odpovědného z jeho jednání, které je v rámci společnosti, která dává jeho konání směr? Do jaké míry je toto konání z vlastní vůle a nemluvíme již o negativní svobodě?

Propagátorem teorie negativní a pozitivní svobody byl Isaiah Berlin „V případě společenské a politické svobody vzniká problém, který se z části podobá otázce společenského a historického determinismu.“⁵¹ Berlin ve své knize říká, že mluvíme o dvou pojetích svobody, která se liší v tom, jakou otázku si kladu. V případě negativního pojetí se musíme položit otázku, jak široký by měl být prostor, v němž jedinec může dělat cokoliv, aniž by mu do toho zasahovali další lidé. V případě pozitivní svobody jde o to, kdo nebo co má moc zasahovat do toho, zda budeme dělat spíš jednu věc než druhou. O svobodě můžeme diskutovat v souvislosti, kdy se jedinec stává součástí nějakého společenství, které může jakýmkoliv způsobem ovlivnit jeho svobodu. Mluvíme ale také o politické a ekonomické svobodě. Právě politika silně ovlivňuje šíři oblasti občanských práv. V Platónově pojetí má člověk získat vládu sám nad sebou a být v souladu sám se sebou. Svoboda totiž nesmí být zaměněna se stavem libovůle a svévolnosti, v nichž jedinec podléhá svým chvilkovým náladám a žádostem. Jeho výklad ukazuje, že se zánikem ctností jedince se rozvrací i politická svoboda. Podle mého názoru vše toto souvisí s naší odpovědností daného konání v rámci společnosti. Jako jedinci si můžeme udělat jasnou představu o tom, co naše konání může způsobit, ale pokud jsme součástí společnosti, neustupují tyto naše poznatky do pozadí?

---

⁴⁹ JONAS, H. K ontologickým základům etiky budoucnosti, s. 87.

⁵⁰ JONAS, H. K ontologickým základům etiky budoucnosti, s. 89.

⁵¹ BERLIN, I. Čtyři eseje o svobodě, s. 44.

Pro Jonase je důležité maximalizování našeho vědění o následcích našeho jednání⁵², ale není toto potlačeno zájmy světových korporací? Většina lidí si uvědomuje dopad svého jednání, mnoho jedinců se snaží žít tak, aby jejich chování neohrozilo budoucí vývoj nejen jejich země (státu), ale i planety. Avšak tlak společnosti na neustálé zdokonalování všech produktů a života samého je neúměrná. Na toto poukazuje Jonas ve svých příkladech z oblasti lidského života, kde můžeme vidět, jak technický postup a pokrok zasahuje do samotné podstaty člověka. Jde o kontrolu chování, genetickou manipulaci a prodlužování délky života. Jonasova otázka budoucnosti je pro lidstvo klíčová. Musíme se ale také ptát, jak se ke své *odpovědnosti* postavit, když se následky našeho konání projeví až po naší smrti. Koho bude budoucí generace hnát k odpovědnosti? Jak jsem zmiňovala výše, tak zásadní by pro nás měl být nepsaný morální zákon – *Čím větší máme moc nad zájmem či osudem druhých, tím větší máme vůči nim povinnost*. Odpovědnost u Jonase zahrnuje mravní jednání, svobodu i svědomí. „Odpovědnost mu je morálním komplexem ontologického ustavení časovosti našeho bytí a odtud dovozuje vše další. Jonasův princip odpovědnosti je etikou budoucnosti, anticipačním morálním vědomím, je etikou (objektivních) hodnot a (subjektivní) mravní zdatnosti.“⁵³

---

⁵² JONAS, H. K ontologickým základům etiky budoucnosti, s. 91.

⁵³ DROZENOVÁ, W., ŠIMEK, V. a kol. Filosofie Hanse Jonase, s. 240.

5. Je svobodná vůle pouhou iluzí?

V této kapitole se dostávám k otázce mé bakalářské práce. V minulých kapitolách jsem se snažila ukázat na příkladech a argumentech některých filosofů, zda disponujeme svobodnou vůlí. Nyní tedy postavím proti sobě argumenty deterministů a mou obhajobu svobodné vůle. Protože podle mého názoru, je naše víra v existenci svobodné vůle základem naší morálky a odpovědnosti nejen k nám, ale i k ostatním.

Deterministické teorie říkají, že každý směr naší vůle je určen. Označuje naši svobodu jako mylný soud. „(...) determinismus říká, že jsem v dané situaci nemohl chtít nic jiného než to, co právě chci a pro co jsem se rozhodl.“⁵⁴ Pokud nás tedy zbavuje svobodné vůle, tak nás zbavuje i odpovědnosti. Ovšem zde přicházejí obhájci tohoto směru s tím, že nejde o vůli, ale o předvídatelné události. Jeho konání a následný trest za jeho provinění je jakýsi prostředek. Jak ale determinista obhájí své argumenty pro tuto teorii? Tady vidím první problém. Pokud tedy platí, že každá událost, včetně každého lidského rozhodnutí, je důsledkem předchozích událostí, které tedy nemohly způsobit nic jiného, než jak jednáme, potom i samotný tento argument je determinovaný. Můžeme znát (poznat) všechny události, které nás ovlivnily? Myslím, že toto nelze, proto nemůžeme tedy rozhodnout o jeho pravdivosti. A pokud nemohu hájit pravdivost argumentu (*každé naše jednání má příčinu*), tak to podle mého názoru ztrácí smysl.

Další slabinu této teorie vidím v tom, že pro deterministy platí předvídatelnost a tím pouze jedna budoucnost. Petr Dvořák ve své reflexi píše: „Zdá se, že nutnou podmínkou toho, aby jednání bylo svobodné, je možnost nekonat to, co se koná, možnost učinit opak. V okamžiku bezprostředně před rozhodnutím či konáním existuje ve vztahu k dané minulosti vícero možných budoucností, tj. neexistuje jediná událost, která se uskuteční. Takže se zdá být zřejmé, že svoboda jednání není slučitelná s tím, aby jednání bylo výsledkem deterministického působení.“⁵⁵ S tímto souhlasím. K jakémukoliv jednání (chtění) jde ruku v ruce *motivace*. Motivace k jak dobrým, tak zlým činům. Již tady zvažujeme více možností a tím vytváříme více budoucností. Nerozhodují se na základě neznámých impulsů, ale díky své vůli. Ano, člověk většinou volí to, co odpovídá jeho charakteru (zde lze rozhodnutí předvídat), ale nemůžeme s jistotou říct, že tak to bude. Mohu tvrdit, že chlapec, který díky sázce ukradl lízátko, v dospělosti vykrade banku? Pokud nemá svobodnou vůli, tak ano, ale díky ní může formovat svůj charakter a v budoucnu bude třeba policistou. Bez motivace se nemůžu smát, plakat nebo psát tuto práci. S argumentem, že máme jednu budoucnost, kterou nemůžeme ovlivnit, tedy nesouhlasím.

---

⁵⁴ ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A., DOLEŽAL, T., DVOŘÁK, P., MARVAN, T., MIKEŠ, V. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti, s. 5.

⁵⁵ DVOŘÁK, P. Kauzalita činitele: představení hlavních argumentů knihy, s. 5.

Asi největší problém determinismu vidím v souvislosti s morálkou. „Mravnost (morálka, étos) je postoj člověka, spočívající na svobodném rozhodnutí vůči mravnímu zákonu.⁵⁶ Pokud přijmeme determinismus, tak se zároveň zříkáme odpovědnosti a jakéhokoli morálního kodexu. Není ho prostě třeba. Jak determinista obhájí nebo vysvětlí situaci, kdy muž bije svou ženu, nebo pokud někdo řídí opilý? Pokud pominu psychologické aspekty a nebudu argumentovat pomocí neurovědy, tak zde nevidím jediný důvod, proč popírat, že se dotyčný nerozhodl dobrovolně. Jaká je ta příčina, která vede k tomu, že takto jednal? Ano, formu svobodného jednání lze omezovat (fyzicky, informacemi), ale každý člověk jedná za určitým cílem. A cíl si určujeme svobodně. Pokud ne, nemá smysl rozlišovat dobro a zlo, používat pojem svědomí apod. Pokud neexistuje svobodná vůle, tak neexistuje ani morálka či etický kodex. K čemu nám tedy jsou právní systémy, když nelze soudit člověka, protože sice spáchal zlo, ale nemohl se svobodně rozhodnout, protože v dané chvíli nemohl chtít něco jiného, než pro co se rozhodl? Jednání není pod jeho kontrolou. Ovšem „(...) i v deterministickém světě platí, že když je člověk přesvědčen, že jeho vůle není více než pasivním vykonavatelem toho, co je předem dáno, a tudíž nemůže reálně nic ovlivnit, bude jednat jinak, než když je přesvědčen o své svrchované roli v procesu rozhodování a o možnosti aktivně spoluurčovat, co se v budoucnosti stane.“⁵⁷ Takže zde vidím roli *přesvědčení*. A toto mé přesvědčení opět závisí na mé vůli. „Avšak právě skutečnost, že toto přesvědčení je důležitým faktorem, který má faktický vliv na to, jak se člověk zachová, je dokladem jeho pravdivosti. Není tedy iluzí.“⁵⁸

---

⁵⁶ Filosofický slovník - heslo Mravnost, s. 249.

⁵⁷ PUNČOCHÁŘ, V. Jak je možná svobodná volba v deterministickém světě, s. 81.

⁵⁸ Tamtéž, s. 81.

6. Závěr

„Bůh je svobodný a my jsme svobodní. Ale Bůh je svobodnější než my.“ (R. C. Sproul)⁵⁹

Disponujeme tedy svobodnou vůlí a jsme pány svého osudu? Myslím, že ano. Cílem mé práce bylo nejen představit argumenty, které mluví pro svobodnou vůli, ale také ukázat, jak je pro naše jednání důležitá. Bez svobodné vůle se nelze rozhodovat mezi dobrým a špatným. Nelze odměňovat, ale ani trestat. Etika, právo a morálka jsou nezbytné pro správné konání člověka, pro kterého je přirozené žít ve společnosti lidí. A každá společnost má svá pravidla chování, díky nimž potom funguje jako celek. Morální chování člověka zahrnuje jeho odpovědnost, kterou by si člověk měl uvědomovat. Každý si díky rozumu může (dokonce musí) představit následky svého jednání a má být schopen nést za ně odpovědnost. Pokud je člověk ochotný prohlubovat své vědění, může se dostat k odpovědi na otázku, co je obecně dobré. Naší odpovědnosti nás nezbavuje ani to, že jsme nuceni poslouchat autority a na jejich příkaz konat. V dnešní společnosti jsou mravní zákony (a s tím spojené i chování) upozaděné, v některých společnostech i potlačené. Troufám si říct, že jsme uprostřed dění rozpadu jakékoliv morálky, kdy se nejen jedinec, ale celá společnost dopouští činů bez strachu před dopadem svého jednání. Tato společnost formuje nové učení a morální hodnoty. Avšak s vědomím naší svobodné vůle nám zůstává naše důstojnost. Pokud připustíme determinismus, tak propadneme sebeklamu. Sebeklamu věcí, které jsou přirozenou a nedílnou součástí každého člověka. Proto je naše svobodná vůle důležitá a nemůže být pouhou iluzí.

---

⁵⁹ Robert Charles Sproul byl americký reformovaný teolog a vysvěcený pastor v presbyteriánské církvi v Americe.

Použitá literatura:

ARENDTOVÁ, H. Mezi minulostí a budoucností. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2002. ISBN: 80-85959-92-5.

ARENDTOVÁ, H. Eichmann v Jeruzalémě - Zpráva o banalitě zla. 2. oprav. vyd. Praha: Oikoymenh, 2019. ISBN: 978-80-7298-367-4.

ARISTOTELES. Nikomachova ETIKA. Praha: Laichterova filosofická knihovna; sv. 18. Praha, 1937.

BERLIN, I. Čtyři eseje o svobodě. Přeložil Martin Pokorný. Praha: Prostor, 1999. ISBN: 80-7260-004-4.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona, Ekumenický překlad. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1979.

BRUGGER, W. Filosofický slovník. Přeložil Ladislav Benyovszky, Karel Berka, Ivan Blecha, Martin Hemelík, Ladislav Major, Lenka Mertová, Jiří Pešek, Milan Váňa. Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN: 80-206-0409-X.

ČERNÝ, D.; DOLEŽAL, A.; DOLEŽAL, T.; DVOŘÁK, P. a kol.. Svoboda vůle a otázka morální a trestní odpovědnosti. Praha : Středisko společných činností AV ČR, 2016. ISBN: 978-80-200-2623-1.

DROZENOVÁ, W.; ŠIMEK, V. a kol. Filosofie Hanse Jonase. Filosofický ústav AV ČR. Praha: Filosofia, 2019. ISBN: 978-80-7007-601-9.

DVOŘÁK, P. Kauzalita činitele: představení hlavních argumentů knihy. Časopis pro současnou filosofii. Vydává KFSV FF UHK Ročník 13, Číslo 1 (2021), ISSN 1804-0969

HAVLÍČEK, A. Svoboda od antiky po současnost. Ústí nad Labem: Univerzita J.E.Purkyně, 2012. ISBN: 978-80-7414-444-8.

CHADIMA, M. Filosofie – Úvod do dějin evropského myšlení. Hradec Králové: Nakladatelství Gaudeamus při Univerzitě Hradec Králové, 2013. ISBN 978-80-7435-300-0.

JONAS, H. K ontologickým základům etiky budoucnosti. Filosofický časopis ročník 59. Filosofický ústav Akademie věd České republiky, 2011. ISSN: 0015-1831.

JONAS, H. Princip odpovědnosti - Pokus o etiku pro technologickou civilizaci. Praha: Oikoymenh, 1997. ISBN: 8086005062.

KANT, I. Kritika čistého rozumu. Bratislava: Pravda, 1979. ISBN neuvedeno.

NEJESCHLEBA, T. a kolektiv. Pojetí svobody v dějinách a současnosti filosofie. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. ISBN: 9788073253318.

PLATÓN. Euthyfrón, Obrana Sókrata, Kritón. 5. opravené vyd. Praha: Oikoymenh, 2005. ISBN: 80-7298-140-4

PLATÓN. Prótagoras. 5. oprav. vyd. Praha: Oikoymenh, 2021. ISBN: 978-80-7298-201-1.

RICKEN, F. Obecná etika. Praha: Oikoymenh, 1995. ISBN: 80-85241-72-2.

SOKOL, J. Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů. 7.vyd. Praha: Vyšehrad, 2019. ISBN: 978-80-7601-190-8.

SPAEMANN, R. Štěstí a vůle k dobru: Pokus o etiku. Praha: Oikoymenh, 1998. ISBN: 80-86005-01-0.

ŠMAJS, J.; KROB J. Úvod do ontologie. 2. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1994. ISBN 80-210-0879-2.

WILLIAMS, B. Morálka: Úvod do etiky. Praha: Oikoymenh, 2021. ISBN: 978-80-7298-569-2.

Internetové zdroje:

ARENDOVÁ H. Podstatné je pro mě porozumět. *Institut Tereziánské iniciativy, holocaust* [online]. Dostupné na WWW: <https://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2006/prosinec/hannah-arendtova-podstatne-je-pro-me-porozumet/>

BARTOŠ, H. *Studie k homérskému pojetí lidské psychiky a tělesnosti* [online]. E-LOGOS, ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY, 2003, ISSN 1211-0442. Dostupné na WWW: <https://e-logos.vse.cz/pdfs/elg/2003/01/03.pdf>

SCOTUS J. D. *Lectura I* dist. 39 q. 1–5, 45–51, 53. přel. L. Novák [online]. Mgr. Lukáš Novák, Ph.D. materiály. Dostupné na WWW: <http://www.skaut.org/ln/vyuka/materialy/ds-modality.pdf>

LEUKIPPOS. *Fragmenta DK 67 B*, [online]. Dostupné na WWW: <http://www.fysis.cz/presokratiki/leukippos/67bcz>

PEROUTKA, D. (2021): „Volitelova sebedeterminace v kompatibilistické verzi.“ *Filosofie dnes 13* (1): 47–70 [online]. Dostupné na WWW: www.filosofiednes.ff.uhk.cz

PUNČOCHÁŘ, V. (2021): „Jak je možná svobodná volba v deterministickém světě.“ *Filosofie dnes 13* (1): 71–88 [online]. Dostupné na WWW: www.filosofiednes.ff.uhk.cz

SV.TOMÁŠ AKVINSKÝ. Teologická summa, I-II ot. 13 čl. 6 odp. *Sdružení přátel bl. Hyacinta Cormiera* [online]. Dostupné na WWW: <http://www.cormierop.cz/Summa-teologicka-IIcast-1dil.html>

UNIVERZITA HRADEC KRÁLOVÉ. Výkladový slovník-Svobodná vůle. *Kognitivní server* [online]. Dostupné na WWW: <http://fim2.uhk.cz/cogn/?Module=dictionary&Letter=S&Site=5>